

Ольга Яковлева (Одеса)

СЛОВА-СИМВОЛИ І АРХЕТИПИ У ФОЛЬКЛОРНОМУ ТЕКСТІ

У статті на міждисциплінарно-му рівні розглядаються складні поняття сучасної лінгвістики „символ” і „архетип”. Як приклад, зроблено аналіз символу „калина” з позиції лінгвофольклористики: подаються можливі трансформації в семантиці цього символу.

Ключові слова: символ, архетип, архетипний метод, мовна картина світу.

Світобачення, світорозуміння народу, нації виражається і закріплюється, як відомо, у мовній картині світу. В свою чергу, проблема мовної картини світу невіддільна від ширшої проблеми взаємних відношень мови і мислення, зауважують М. Якименко і Ю. Мосенкіс [18, с.117]. Теоретичною базою, на думку цих науковців, для студіювання мовних картин світу є роботи В. фон Гумбольдта і О.О. Потебні. Значна активізація дослідження мовних картин світу і виділення цих студій майже в окрему галузь лінгвістики припадає на 80 і 90-і роки ХХ ст. Сучасна українська лінгвістика повною мірою включена в різноаспектні студії стосовно картини світу [18, с.121]. „В Україні такі дослідження проводяться з огляду на специфіку етнічної свідомості мовців, з урахуванням традицій, обрядів, вірувань та міфології”, - зазначає О. Селіванова [11, с.83-84].

Відомо, що словесна символіка будь-якого народу виступає важливим чинником творення національно-культурної картини світу. Через глибоке знання системи національних символів ми зможемо усвідомити не тільки картину світу, спосіб мислення наших прашурів, їхні естетичні й моральні ідеали, а і зрозуміти, як формувався духовний скарб наших предків, який зараз майже загублено і який ми обов'язково маємо віднайти, відродити, щоб не втратити свою самобутність.

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що, незважаючи на велику кількість робіт, присвячених символам (серед авторів - О.Потебня, О. Лосев, С. Аверинцев, М. Толсгойта ін.; до останніх видань можна віднести неоднозначну й суперечливу роботу Л. Саннікової, яка присвячена вивченню структури образно-символічних понять), у сучасному мовознавстві мало висвітлена проблема слів-символів і символіки як системи, що, безперечно, пов'язано з мовною картиною світу українців.

Кожна назва у фольклорних текстах - це своєрідний символ, це загадка, проблема,

розв'язання якої має певну наукову цінність. Мовний символ ґрунтується на своєрідному порівнянні й співвідношенні предметів, явищ, якостей, що виступають його основою. Він складніший за чуттєве уявлення, оскільки вербалізований. Згадаймо, що писемність була кроком уперед у порівнянні з примітивізмом давнього символізму, однак писемні знаки мови ніколи не могли повністю замінити символи.

„Серед багатьох дефініцій символу, найбільш суттєвими є визначення Г.-В.-Ф. Гегеля і П.О. Флоренського”, - пише Ю. Солодуб. - В обох цих дефініціях символ розуміється як своєрідний знак, як матеріальне вираження того, що є багатоаспектним і набагато складнішим за те, що позначається будь-яким знаком” [13, с.25].

У міфологічному „допоняттєвому” мисленні за кожним образом стояли численні порівняння й символи, які з часом набували нових значень, або, іншими словами, значення символів трансформувалися в результаті постійних нашарувань. Це спричиняло й досі спричиняє певні труднощі при розумінні й тлумаченні символів, які дійшли до нас у міфологічних та фольклорних текстах, але при цьому загубити первинні значення-аналогії з іншими предметами, до яких, можливо, пануючий раціональний тип мислення не зможе дійти.

У сучасній науковій літературі про символи майже не зустрічається прізвище Г. Сковорода, хоча насправді його філософія - це філософія символізму. Дослідження Д. Чижевського довели цей факт: „Символіка Сковорода виявляється в постійному звороті від ідеальних, абстрактних, загальних предметів до конкретного - до життя, природи, мистецтва релігійної традиції... Стиль Сковорода - це своєрідний поворот філософічного думання від форми мислення в поняттях до якоїсь первісної форми мислення - до мислення в образах та через образи. Він повертається від термінологічного вжитку слів до символічного їх ужитку... Але, на думку' самого Сковорода, це є саме позитивна риса символічного пізнання, що в ньому ми постійно мусимо щось витовкмачувати, інтерпретувати, аналізувати: таким чином, ми змушені проходити глибше в суть речі, ми змушені не суто пасивно приймати об'єкт пізнання, а навпаки, освітлювати цей об'єкт, доповнювати його при допомозі живої активності нашого духу” [15, с.71-72]. Вказував Г. Сковорода й на таку суттєву своєрідність символу, як багатозначність, яка, в свою чергу, напряму пов'язана з поняттям архетипу. Так, наприклад, сонце є архетип, тобто первісна та головна фігура-символ, кожна її копія та замісна фігура- символ („віце-фігура”) зветься „антитип” (прообраз, замісний образ)... Але всі вони сходяться до сонця, ж до свого джерела [15, с.75].

Микола Дмитренко у передмові до книги „Українські символи” пише: „Вчені довели, що вже в останньому періоді палеоліту людина надавала певного символічного значення доквілліно: сузір'ям, рослинам, тваринам. У неоліті символізм розвинувся глибше й ширше. Щоправда, проблема походження, виникнення символу достатньо у світовій теоретичній думці не досліджена” [14, с.3] . Далі автор наводить одну із існуючих у науці версій, що символізм виник тоді, коли занепадали первісні релігії. Цю ідею вважаємо провідною щодо пояснення виникнення символу.

Хоча, на нашу думку, враховуючи результати нових досліджень нейрофізіологів (див. роботи О. Кришталія), можна припустити, що первісна людина інтуїтивно виокремлювала такі предмети з навколишнього світу, що були життєво необхідні: наприклад, рослини-символи, ж правило, захищали, годували, лікували. Така інформація закріплювалась і передавалась в межах роду через міфи, ритуали, обряди. Отже, на підсвідомому рівні первісні люди „кодували” символічне значення тих чи інших предметів. Тоді ми можемо припустити, що символи все життя супроводжують Homo Sapiens.

Теоретично філософи довели, що нічого у світі не виникає з нічого і нічого не зникає безслідно. Практичне життя підтверджує цю тезу. Тож абсолютно вірогідно, що кожний історичний період у житті людей, занепадаючи, сходячи з арени історії, залишав ж феномен психічної і соціальної діяльності людей окремого племені, роду, народності певні архетипи. Ще К. Юнг, ж відомо, визначав архетипи ж автономні, незалежні від людської волі феномени колективного несвідомого, які спонтанно - згідно зі своїми внутрішніми законами -

впорядковуюють і вибудовують психічні елементи в певні архетипові структури у вигляді міфологічних символів, образів мотивів, сюжетів тощо.

Услід за Н.Лисюк дозволимо собі нагадати, що розвиток гуманітарних наук у ХХ ст. пройшов під знаком архетипу, про ідо свідчить наявність багатьох психоаналітичних шкіл не лише у царині психології, а й у багатьох гуманітарних дисциплінах [8, с.262].

Цей же автор справедливо відмічає, що у ході свого подальшого розвитку архетипи трансформуються. Наприклад, трансформації щодо людської особистості: Персона, Тінь, Аніма Анімус, Самість. Архетиповою є й міфологічна символіка (руйнівне начало втілюється в образах драконів, диких звірів, монстрів, мерців) [8, с.266].

У зв'язку з тим, що архетип має внутрішню логіку свого розвитку, символи в такому разі можуть розглядатися як певні етапи чи стадії такого розвитку. Тому, на нашу думку, на сучасному етапі вивчення фольклорних текстів на першому плані має бути зацікавленість психологічним аспектом цих текстів, зокрема виявленням тих чи інших архетипів у них, які матеріалізувалися у вербальних символах.

Я. Поліщук запевняє нас, що „міфологічна (архетипна) критика належить до загальноновизнаних наукових методологій. Інтерпретація фактів та процесів національного письменства з точки зору саме цього (архетипного) методу дозволяє з'ясувати динамізм форм через окреслення сталих першооснов, культурних кодів, архетипів, міфологем” [9, с. 5]. Цей метод, як вважає

Я. Поліщук, виявився продуктивним для психологічних, культурологічних, соціологічних, лінгвістичних, мистецтвознавчих та інших сучасних досліджень [там само].

Отже, в символі закладений сам дух того стану, або явища, який він відображає; символ передає реальну енергію феноменального світу, а це вже означає, що він містичний. Іншими словами, багатомірна дійсність у символі вміщена в одну площину, і тільки той, хто зможе у своїй свідомості „розгорнути цю багатомірність, зможе пізнати істинний сенс, закладений в тому чи іншому символі”.

Підкреслимо, що „проникнули” у світ прадавньої людини ми можемо тільки через специфічний світ образів, притаманний окремому культурному довіллю. Особливості ж І культури залежать, насамперед, від особливостей використання символів. Тож через мову символів, які дійшли до нас у фольклорних текстах, методом деконструкції (термін Жака Деріди, означає процес розгадування метафор, символів, викриття їх прихованої логіки), а також використовуючи герменевтичний метод (бо саме він передбачає тлумачення поетичних, перш за все філософсько-ліричних текстів, які інтуїтивно проникають у сутність буття) та архетипний метод, ми створюємо словесно-мозаїчну картину світу, символічну дійсність прадавніх людей. Пошук процесу символізації включає в себе розгадку людської психіки, її свідомих і підсвідомих структур, а, можливо, і будову самої душі.

Для сучасної науки, на думку М. Чмихова, важливою й актуальною є проблема вивчення І не матеріального, а духовного життя давньої людини. „Саме тому величезну роль в осягненні минулого й визначенні його зв'язку з сьогоденням відіграє дослідження світогляду давнини - І духовного фундаменту, завдяки якому тогочасне суспільство повірило у правоту, законність і реальну перспективу свого існування” [16, с. 18-19].

Успадкований від минулих поколінь і доступний нам набір фольклорних текстів, образів, символів, сценаріїв ритуалів тощо й дотепер є невичерпне джерело для вивчення, тлумачення і різноаспектного розуміння, що, у свою чергу, буде сприяти формуванню світовідчуття української нації на сучасному етапі її розвитку (пор.-'світогляд, утілений у певній мові, нехай навіть у давні часи, у процесі вивчення мови й користування нею впливає на нинішніх користувачів і формує їхній світогляд” [18, с.122]). Враховуючи досягнення сучасної когнітивної лінгвістики і фольклористики, вважаємо абсолютно справедливими прогнози професора А.Хроленка щодо нової науки - літгвофольклористики, яка вже виявила величезний культурознавчий потенціал: „...в межах літгвофольклористичних досліджень можливі оригінальні підходи у вирішенні таких фундаментальних питань, як етнічна ментальність і культурна архетипка” [17, с.8].

Саме з такого феномена, як обряд, і починалася культура людства В обрядах, як відомо, органічно поєднувалися найвні думки як елементи міфологічного мислення з певними діями і словами, а „єдність думки, слова і дії здійснюється лише в акті „транскендирування”, що і є культурним актом” [10, с.39].

Фольклорні тексти ми розуміємо як першопоезію в позачасовому вимірі, тобто як міф. Такі тексти мають два фокуси, які взаємодіють: перший - теоцентричний, другий - антропоцентричний. Теоцентризм включає все універсальне, небачене, імпліцитне. Антропоцентричний - це явний, реальний, експліцитний світ людини, який матеріалізувався саме у символах. Поняття „антропоцентризм”, його значення і походження проаналізувала у монографії Н. Бардіна. Автор виділила два різновиди цього поняття: онтологічний і гносеологічний антропоцентризм, дала їм свою оцінку: ”...безумовне слідування абсолютному, або онтологічному антропоцентризму навряд чи сприяє розвитку наукового знання”, а от у гносеологічному антропоцентризмі вмістилася надзвичайна мудрість давніх греків, яка їй дозволила їм сміло звертатися до дослідження всього актуально і потенціально суцього, не побоюючись ні темних глибин душі, ні високих недосяжних вершин об’єктивних законів [1, с.26-27].

О. Киченко переконаний, що фольклор повною мірою „включений у систему мистецтва в цілому і нерозривно з нею зв’язаний. Отже, вивчення феноменальних рис і можливостей фольклору є, відповідно, вивченням загальних можливостей і закономірностей мистецтва. Під кутом зору теорії мистецтва присутність фольклору можна розглядати як прецедент постійної, безупинної художньо-творчої діяльності людини, навіть більше того - як нагальну потребу існування людства.., як процес безперервного творчого пізнання світу” [6, с.6-7].

Важливими для аналізу вербальних символів у текстах весільних обрядових пісень будуть ідеї В. Буряка, які представлені у монографії автора [3]. Ми будемо користуватися терміном „фольклорний архетип” („художній (фольклорний) архетип”), який „спрощує первинний зміст юнгівського розуміння архетипу як імперсональної енергії сім’ї, нації, інформаційної системи душевних станів, що мають напівобразні ознаки” [3, с.154]. Так, „обрядовий фольклор (обрядовий горизонт фольклорного мислення) має своє функціональне (життєве) призначення... Микросистема цього обрядового горизонту фольклорного мислення - словесні, магичні знаки” [3, с.155], тобто символи.

Як приклад архетипного аналізу, розглянемо символ калини у фольклорних текстах. Відомо, що східні слов’яни сонце ототожнювали з богом. Це божество у свідомості первісних людей було пов’язано з вогнем. Серед рослин саме калина, за своїми зовнішніми ознаками, стала символом вогню (пор. рос. окалина, раскаленный). Вогонь у слов’ян був однією з первісних матерій, який, поєднавшись із водою, утворив усе живе на землі. А оскільки „калина”, як відомо з Етимологічного словника”, похідне від -каль- „мокра земля, болото, драговина”; назва зумовлена вологолюбкістю калини та її поширенням у болотистих місцях” [4, с.350], і справді, полюбуючи вологі низинні місця, вона, на думку авторів навчального посібника „Етимологія української мови”, стала сприйматися праукраїнцями як своєрідний символ світового дерева, життя взагалі [5, с.105].

Як символ світового дерева калина присутня й на весільному гільці, символізуючи подружнє сімейне дерево життя, плодючість. За даними В. Колесова, слово „колено” в Давній Русі мало значення „потомство” [7, с. 21-22]. Потомство можна розглядати як вічне існування роду, пов’язаного однією кров’ю (пор. рос. „кровное родство”). Кров вважається суттю життя, тому що вона поєднує в цільну органічну систему роду, народу усю послідовність поколінь і до того ж містить головні ознаки двох батьківських іпостасей - вогненну барву Батька і вологість Матері [2, с.123].

Калиною прикрашали і весільний коровай (коло символізувало святе сонце), який був жертвою Сонцю-богу (пор. „каленик” - хліб з калиновими ягодами; „калач” - обрядовий весільний хліб у формі магичного кола).

Люди помітили, що ягоди калини були сильніші за божество морозу. Навіть у лютий холод вони невчасно палахкотіли. Тому не випадково калину широко використовували як надійний засіб від застуди, і вона перетворилася в символ здоров'я, а значить, і краси, дівочої вроди. Згадаймо про те, що дівчата в давнину прикладали до обличчя кетяги калини, бо вірили, що перейде до них здоров'я і краса цієї рослини: «А дівчина, як калина, личком рум'яна...». З фольклору також відоме таке материнське побажання: «Будь, доню, і ти червоною та здоровою калиною, незайманою та чистою до віця!».

У словнику символів культури України є інформація про те, що калина виступає символом України: „А ми тую червону калину та й підіймемо, а ми нашу славу Україну та й розвеселимо!...” [12, с.110].

Ототожнює символ червоної калини з Україною й Павло Тичина у вірші „Слово”: „То ж цвілає калина, червоніла, достигала, Всьому світу заявляла: я - країна Україна - На горі калина.

У другій половині ХХ ст. калина у творах українських поетів стає ще й символом і української мови. У згаданій вище поезії Павло Тичина з притаманною йому патетикою і стверджує:

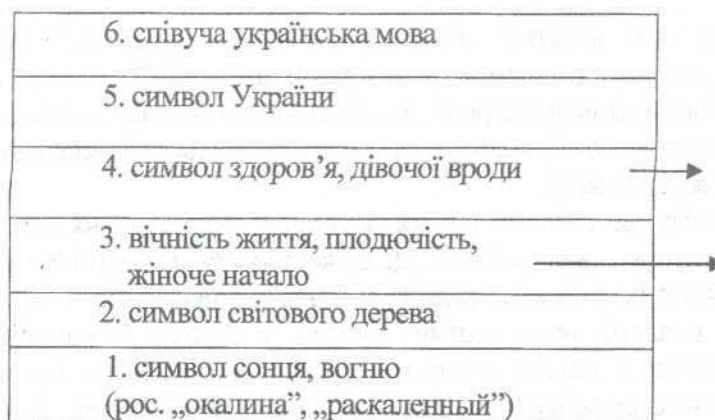
А України ж мова-мов те сонце дзвін котюче,

Мов те золото котюче, вся і давність, і обнова - українська мова

З калиною пов'язані й глибокі філософські народнопоетичні символи, такі ж калиновий міст, калинова сопілка, калинова колиска.

Отже, з наведених прикладів зрозуміло: жоден образ-символ у світогляді народу не був однозначним. Матеріал про еволюцію символу калини повністю підтверджує цю тезу. Ми спробували схематично відобразити етапи розвитку символу калини. Це, на нашу думку, мають бути ієрархічні сходи, тому що кожне наступне покоління і кожна територіальна єдність на вже існуючі символи накладали нові розуміння, додавали нові значення.

Калина - це символ:

ЛІТЕРАТУРА

1. Бардина Н. Языковая гармонизация сознания. - Одесса, 1997.
2. Братко-Кутинський О. Феномен України. -К., 1995.
3. Бурж В. Д. Поетика інформаційно-художньої свідомості [Еволюція форм і методів вираження інформації (факту) в контексті інтелектуалізації творчої свідомості].- Дніпропетровськ, 2001..
4. Етимологічний словник української мови: У семи томах. - К., 1985. - Т. 2.
5. Етимологія української мови / За заг. редакцією О.І. Потапенка. - К., 2002.
6. Киченко О. Фольклор ж художня система (проблеми теорії). - Дрогобич: НВЦ, Даменяр”, 2002.
7. Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. - Л., 1986.
8. Лисюк Наталя. Поняття архетипу в народній культурі // Дух і літера. - № 7-8. - К., 2001.
9. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського модернізму. - Івано-Франківськ, 2002.

10. Савельева М. Лекции по мифологии культуры. - К., 2003.
11. Селіванова О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). - К., 1999.
12. Словник символів культури України / За заг. ред. В.П. Коцура, О.І. Потапенка, М.К. Дмитренко. - К., 2002.
13. Солодуб Ю.П. Текстобразующая функция символа в художественном произведении // Филологические науки - 2002. - № 2. - С. 22-31.
14. Українські символи. За ред. М. Дмитренка. - К., 1994.
15. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. - Харків: Акта, 2003.
16. Чмихав М. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя: Монографія. - К.: Либідь, 2001.
17. Язык фольклора: Хрестоматия / Сост. А. Т. Хроленко. - М.: Флинта: Наука, 2005. -
18. Якименко М., Мосенкіс Ю. Міфологічність і проблема ключових слів японської мовної картини світу' (деякі підсумки дослідження) // Мова та історія. - Вип. 78/79. - К., 2005. - С. 117-141.

В статье на междисциплинарном уровне рассматриваются актуальные понятия современной лингвистики, а именно: «символ» и «архетип». Как пример приводится анализ символа «качина» с позиции лингвофольклористики: представлены возможные трансформации в семантике данного символа.

Ключевые слова: символ, архетип, архетипный метод, языковая картина мира.

Polysemantics of such terms as symbol and archetype are analyzed in this article. These terms are widely used in modern linguistic, psycholinguistic, literary, and cultural research. The symbol of „guilder-rose” is presented in this article as an example of the transformation of the semantics of symbols.

Key words: symbol, archetype, archetype method, language picture of the world.